

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P-ISSN: 2345-5225 & E-ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 34, Autumn 2022

Evaluation of New Diffusion in Architecture of Uruk Sites

Faraji Cheshme-Zangi, H.¹, Mortazavi, M.², Mosapour-Negari, F.³

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.23963.2323>

Received: 2021/04/16; Accepted: 2021/12/27

Type of Article: **Research**

Pp: 61-86

Abstract

The Uruk culture is one of the most significant cultures in Mesopotamia which first in the south of Mesopotamia and spread to other regions, including northern Mesopotamia (Tel Brak, etc.), Iran (Central Zagros, Central Plateau and Southwest), southeastern Turkey (Hacinebi, Hassek Höyük, etc.), northern Syria (Tel Hamoukar, Habuba Kabira, Jebel Aruda, etc.) and even Egypt and the Levant. Guillermo Algaze was the first to make hypotheses about the spread of this culture. Algaze argues that the lands adjacent to southern Mesopotamia underwent dramatic changes in society, politics, and economic organization during the Uruk period, which are influenced by developments in the alluvial lands of the south. However, the role of indigenous capacities is also important so that natural environment of these areas has played a significant role in formation the architecture of the Uruk period and creating architectural features related to the natural environment. Among the features, we can mention the triple plan (as the most important architectural feature related to the natural environment), clay cones and decorative niches, which are the features of southern Mesopotamia. In some areas, such as Godin and Hassek Höyük, an oval courtyard has been obtained which indicates the use of the site and also the use of Uruk architectural features based on the specific geographical conditions of the area of the two sites. This research by descriptive-historical method seeks to assess the question that architecture to what extent can indicate the influence of Uruk culture in neighboring areas? By examining the architecture in the Uruk Sites, it can be said the presence of architectural features along with other cultural elements can indicate the full influence of Uruk culture on a site which researchers refer to as colony, enclave, or large enclave and sites that are less architecturally influenced by the influence of Uruk culture; only involved in the Uruk trade network or their use is a trade station (such as Godin Tepe) and most of the indigenous capacities have contributed to the formation of their type of architecture.

Keywords: Uruk Culture, Architecture, Triple plan, Pottery Cone, colony, Trade Station.

1. PhD Candidate in Archaeology, Department of Archaeology, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

2. Associate Professor, Archaeology Department and Archaeological Sciences Research Center, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran (Corresponding Author).

Email: mehdi.mortazavi@lihu.usb.ac.ir

3. Assistant Professor, Archaeology Department and Archaeological Sciences Research Center, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

Citations: Faraji Cheshme-Zangi, H.; Mortazavi, M. & Mosapour-Negari, F., 2022, "Evaluation of New Diffusion in Architecture of Uruk Sites". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(34): 61-86. doi: 10.22084/nb.2021.23963.2323

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_4934.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

The main framework for studying the spread of Uruk culture was first established by Guillermo Algaze in the 1980s. He considers the distribution of Uruk cultural materials in the lands outside southern Mesopotamia to be a form of informal imperialism that was primarily economic in nature and in return, they probably received goods based on their production needs, which were mainly due to the scarcity of raw material resources in the southern plains of Mesopotamia (Green, 1999: 7). This dependence on raw resources available in other regions prompted the Uruk people to make the destination communities dependent on their goods while receiving primary resources. Perhaps this has led Guillermo Algaze to consider it an informal imperialism in which there is no mention of military coercion and hegemonic behavior. In other words, the main category for the spread of Uruk culture is trade with remote areas. Uruk cultural materials include architectural forms, wheel-shaped pottery with index forms, administrative system tools such as carved stone seals, clay tokens, and counting clay tablets that have also been discovered in neighboring areas.

It seems that pottery and other cultural features of Uruk along with architecture can determine the degree of influence of Uruk immigrants on other sites. However, in this study, an attempt has been made to study the influence of Uruk culture on other regions through the architectural typology of neighboring regions and the role of Uruk architecture in the architecture of the affected areas, while the native talents of each region will be considered.

Significance of the study: What has been given more attention in previous studies on Uruk culture is the category of its influence and expansion, and among the characteristics of its influence, most of the pottery of this culture has been studied.

In this research, an attempt has been made to study the influence of Uruk culture on other regions through the architectural typology of neighboring regions and the role of Uruk architecture in the architecture of the affected areas, while the native talents of each region will be considered.

Question and Hypothesis: This study seeks to assess the question to what extent architecture can indicate the influence of Uruk culture in neighboring areas?

Examining the architecture in Uruk areas, it can be stated that the presence of architectural features along with other cultural elements can indicate the full influence of Uruk culture on a site.

Research Method: This research is a descriptive-historical method and

according to the title and the question, the principles of new publishing have been used.

Literature review: Many researchers have studied the culture of Uruk and its spread in neighboring areas, in addition to Guillermo Algaze, who established the main framework for the spread of Uruk culture in the 1980s, Other researchers such as Gil Stein, Mitchell S. Rothman, Barbara Helwing, etc. have studied this culture and related data, but the category of architecture has received less attention.

Architectural features of Uruk

Uruk architectural features in neighboring areas include Tripartite plan, decorative niches, decorative clay cones, which in this study in the highlands and plains have been studied separately and also its use in public and residential buildings, has been noticed. The oval courtyard, although not one of the architectural features of Uruk, has been used in areas influenced by this culture and probably indicates the use of the site in the Uruk commercial network. In this regard, the Tripartite plan has been used more in areas affected by this culture, and in the neighboring areas of southern Mesopotamia, in addition to monuments, it can also be seen in residential buildings.

Conclusion

Trade is considered as an important feature in the development of Uruk culture and it seems that with the establishment of Uruk business network, the dissemination of ideas and cultural materials to neighboring areas has occurred, but this spread of ideas has not caused neighboring areas to be completely influenced by this culture. The natives of these areas have also played a role in shaping architecture. As the Tripartite plan, decorative clay cones, decorative niches and oval courtyard in this period in different areas show the impact and effects. The Tripartite plan was first used in monuments in southern Mesopotamia, and with the spread of Uruk culture in neighboring areas, it has been widely used in residential areas.

Finally, it can be said that the presence of architectural elements of Uruk culture along with other features such as cylindrical seals and Bevelled-Rim Bowl in areas under the influence of this culture, makes it possible to distinguish between two issues of Uruk-influenced area (such as Hacinebi, Tel Brak) or the only area involved in the Uruk culture exchange network, such as: Kenan Tepe (southeastern Turkey), Tel Leylan, Godin, etc. were distinguished. These areas involved in the exchange

network of their neighboring areas are seen by buildings with decorative niches in their facades, cones embedded in the walls consisting of colorful geometric patterns, Tripartite plan buildings with a central hall and a series of arches, are diagnoses. In fact, the area that has these characteristics can be considered as an area under the complete influence of Uruk.

ارزیابی انتشارگرایی نو در معماری محوطه‌های اوروکی*

هادی فرجی چشمه‌زنگی^۱، مهدی مرتضوی^۲، فریبا موسی‌پورنگاری^۳

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.23963.2323>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۶

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۸۶-۶۱

چکیده

فرهنگ اوروک، یکی از شاخص‌ترین فرهنگ‌های بین‌النهرین است که ابتدا در جنوب بین‌النهرین و سپس در مناطق دیگر، از جمله بین‌النهرین شمالی (تل براک و...)، ایران (زاگرس مرکزی، فلات مرکزی و جنوب غرب)، جنوب شرق ترکیه (حاجی‌نبی، هاسک‌هویوک و...)، شمال سوریه (تل حموکار، حبوبا کبیرا، جبل‌آرودا و...) تا مصر و لوانت گسترش پیدا نمود. «گیلرمو‌الغازه» اولین کسی بود که در مورد گسترش این فرهنگ فرضیاتی را ارائه داد. الغازه استدلال می‌نماید که سرزمین‌های مجاور جنوب بین‌النهرین در دوره اوروک تغییرات شگرفی را در جامعه، سیاست و سازمان اقتصادی تجربه نموده‌اند که تحت تأثیر تحولاتی است که در سرزمین‌های آبرفتی جنوبی رخ داده است. البته نقش ظرفیت‌های بومی نیز حائز اهمیت است به نحوی که محیط طبیعی این مناطق در شکل‌گیری معماری دوره اوروک و ایجاد شاخصه‌های معماری مرتبط با محیط طبیعی نقش قابل توجهی داشته است؛ از جمله شاخصه‌ها می‌توان به نقشه سه‌بخشی (به عنوان مهم‌ترین شاخصه معماری مرتبط با محیط طبیعی) مخروط‌های سفالی و طاقچه‌های تزئینی که از شاخصه‌های جنوب بین‌النهرین هستند، اشاره نمود. در برخی از محوطه‌ها مانند گودین‌تپه و هاسک‌هویوک یک حیاط بیضی شکل به دست آمده است که بیانگر کاربری محوطه و هم‌چنین استفاده از شاخصه‌های معماری اوروک بر اساس شرایط جغرافیایی خاص منطقه قرارگیری این دو محوطه است. این پژوهش با روش توصیفی-تاریخی به دنبال ارزیابی این پرسش است که معماری تا چه اندازه می‌تواند بیانگر میزان نفوذ فرهنگ اوروک در مناطق هم‌جوار باشد؟ با بررسی معماری در محوطه‌های اوروکی می‌توان چنین بیان نمود که وجود شاخصه‌های معماری در کنار دیگر عناصر فرهنگی می‌تواند بیانگر نفوذ کامل فرهنگ اوروک بر یک محوطه باشد که پژوهشگران از آن تحت عناوینی مانند: کُنی، مستعمره یا محاصره کامل یاد می‌نمایند و محوطه‌هایی که از نظر معماری تأثیر کمتری از نفوذ فرهنگ اوروک را نشان می‌دهند، تنها درگیر در شبکه تجاری اوروک بوده و یا کاربری آن‌ها یک ایستگاه و پایگاه تجاری (مانند گودین‌تپه) است و بیشتر ظرفیت‌های بومی در شکل‌گیری نوع معماری آن‌ها سهیم بوده است.

کلیدواژگان: فرهنگ اوروک، معماری، نقشه سه‌بخشی، مخروط سفالی، کُنی، پایگاه تجاری.

- I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
 - II. دانشیار گروه باستان‌شناسی و پژوهشکده علوم باستان‌شناسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (نویسنده مسئول).
Email: mehdi.mortazavi@lihu.usb.ac.ir
 - III. استادیار گروه باستان‌شناسی و پژوهشکده علوم باستان‌شناسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
- * این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان: «کانیزم تجارت و تأثیر آن بر تخصص‌گرایی و پیچیدگی جوامع عصر مس‌وسنگ تا پایان مفرغ زاگرس مرکزی» به راهنمایی نگارنده دوم است.

ارجاع به مقاله: فرجی چشمه‌زنگی، هادی؛ مرتضوی، مهدی؛ و موسی‌پورنگاری، فریبا، ۱۴۰۱، «ارزیابی انتشارگرایی نو در معماری محوطه‌های اوروکی»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۳۴): ۸۶-۶۱. doi: 10.22084/nb.2021.23963.2323

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_4934.html?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

هرچند «نیسن» معتقد است که شهرت محوطه اوروک در جنوب بین‌النهرین به عنوان یکی از اولین مراکز شهری شناخته باستان تنها به دلیل وسعت بالای آن (۲۵۰ هکتار)، وجود بناهای یادمانی و معماری پیچیده و تخصصی نبوده، بلکه تا حدودی به دلیل تأثیراتی است که این محوطه در الگوهای استقرار منطقه‌ای برجای گذاشته است (Nissen, 2015)؛ بنابراین نباید از نقش تأثیرگذار آن در محوطه‌های سایر مناطق که در قالب نقش فرامنطقه‌ای آن می‌گنجد غافل شد. در نیمه اول هزاره چهارم پیش از میلاد یک سیستم پیچیده شهری مرکزیت یافته در بین‌النهرین شکل گرفت که هم‌زمان با دوره اوروک بوده و دامنه این تغییرات تا شمال قفقاز دیده می‌شود و علت این تغییرات را می‌توان در جابه‌جایی کالا و افراد در ابعاد بالا بیان نمود (Gopnik & Rothman, 2011).

در طول این دوره ویژگی‌هایی نمودار گشت که نشان‌دهنده پیشرفت است؛ از جمله این نشانه‌ها می‌توان به سیستم مالیات، دیوان‌سالاری اداری، صنایع تخصصی، رهبریت و زندگی شهرنشینی اشاره نمود؛ هرچند این تغییرات در ابتدا در جنوب بین‌النهرین رخ داد اما دامنه آن تا کوهستان‌های آناتولی شرقی، شمال بین‌النهرین، زاگرس مرکزی، جنوب غرب ایران، ارمنستان، ماورای قفقاز، لوانت، مصر و حتی استپ‌های روسیه ادامه داشته است؛ اما الگوی توسعه در سرزمین‌های واقع در مناطق مرتفع^۱ با سرزمین‌های واقع در دشت^۲ قدری متفاوت است؛ به ویژه در نحوه تعامل با محیط اطراف و این‌که جوامع ساکن در سرزمین‌های دشتی جنوب بین‌النهرین از نظر اقتصادی و سازمان‌های سیاسی در سطح بالاتری از پیشرفت قرار داشته و تا مدت‌ها بر جوامع واقع در سرزمین‌های مرتفع تسلط پیدا نموده بودند (Gopnik & Rothman, 2011: 67)؛ البته تفاوت‌های محیطی موجبات تفاوت در تعامل با محیط که مدنظر «گوپنیک» و «روثمن» می‌باشد را نیز فراهم نموده است، به همین دلیل نباید نقش جوامع مقصد در توسعه معماری و در روند بومی‌سازی آن را نادیده انگاشت.

چارچوب اصلی برای بررسی گسترش فرهنگ اوروک (تصویر ۱ بالا)، اولین بار توسط «گیلمو الغازه» در دهه ۱۹۸۰ م. پایه‌گذاری گردید. وی توزیع مواد فرهنگی اوروک در سرزمین‌های خارج از جنوب بین‌النهرین را نوعی امپریالیسم غیررسمی می‌داند که در درجه اول ماهیت اقتصادی داشته و احتمالاً در مقابل کالاهایی را دریافت می‌نمودند که مبتنی بر نیازهای تولیدی آن‌ها که عمدتاً ناشی از کمبود منابع مواد خام در دشت‌های جنوب بین‌النهرین بوده است (Algabe, 1989a: 572). این وابستگی به منابع خام موجود در سایر مناطق (تصویر ۱ پایین)، اوروکی‌ها را بر آن داشت تا ضمن دریافت منابع اولیه، جوامع مقصد را وابسته به کالاهای خویش نماید. شاید این موضوع باعث شده تا گیلموالغازه آن را یک امپریالیسم غیررسمی قلمداد نماید که در آن خبری از زور و رفتارهای سلطه‌جویانه نظامی نیست؛ به عبارت دیگر، مقوله اصلی در راستای گسترش فرهنگ اوروک، تجارت با مناطق دور دست است. مواد فرهنگی منسوب به اوروک شامل فرم‌های معماری، سفال‌های چرخ‌ساز

با فرم‌های شاخص، ابزارهای مربوط به سیستم اداری از جمله مهرهای سنگی تراشیده شده، ژتون‌های گلی و لوح‌های گلی شمارشی هستند که در مناطق همجوار نیز کشف شده‌اند.

براساس نظر محققانی همچون «گیلمو الغازه»، «گیل اشتاین» و «باربارا هلوینگ»، سه نوع استقرار اوروکی در سرزمین‌های مجاور قابل تشخیص هستند که عبارتند از:

۱- استقرار کلنی

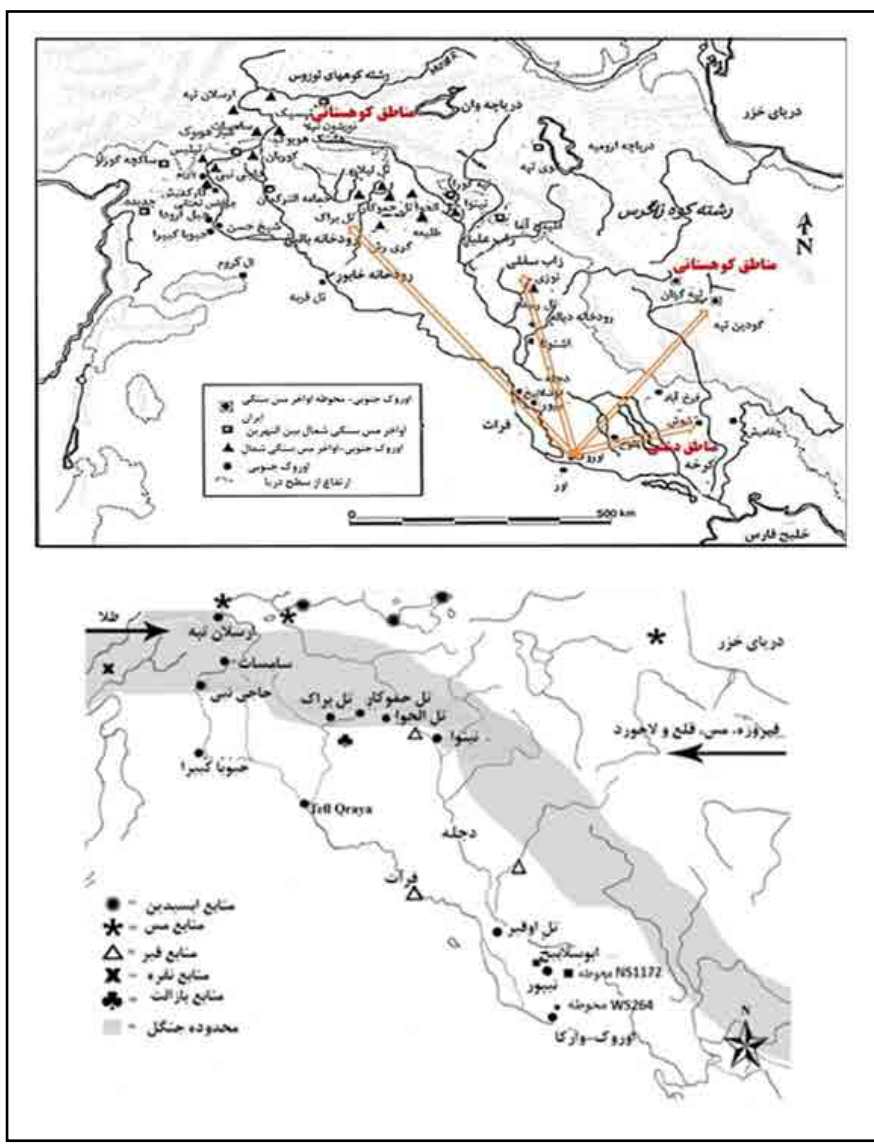
۲- استقرار سرزمین محصور^۲

۳- استقرار سرزمین با تسلط کامل (Algaze, 2005: 132).

گیل اشتاین^۴ «کلنی» را چنین تعریف می‌نماید: یک استقرار شکل‌گرفته توسط یک جامعه در یک سرزمین دیگر است، این استقرار برای مدتی طولانی پابرجا بوده و از نظر اجتماعی و فضایی از جوامع میزبان قابل تشخیص است. در نوع اول کلنی‌ها لزوماً در مجموع بر جوامع میزبان تسلط کامل نداشته و لزوماً بر فعالیت‌های سازمان اداری جوامع میزبان خود را دیکته ننمودند (Stein, 2004: 143). این محوطه‌های ایجادشده اوروکی تحت نام «ایستگاه» تفسیر می‌شوند که به عنوان یک میانجی بین محوطه‌های حومه بین‌النهرین و دولت-شهرهای جنوبی ایفای نقش می‌نمودند (Sagona & Zimansky, 2009: 147-148). در دومین نوع استقرار اوروکی، یعنی استقرار سرزمین محصور، تجار خارجی یک چهارم از محوطه بومی یا در گوشه محوطه با رضایت جوامع میزبان را به وجود می‌آورند، که حاجی نبی در جنوب آناتولی نمونه‌ای از این استقرار به شمار می‌رود. استفاده از زور سومین نوع از استقرار اوروکی را به وجود آورده است؛ یعنی یک محاصره (سرزمین محصور) بزرگ صورت گرفته است و در این وضعیت مهاجران خارجی بر مراکز از پیش تعیین شده با پیشرفت شبکه اقتصادی غلبه کرده‌اند (Algaze, 2005: 133, Helwing, 2002, Sagona & Zimansky, 2009: 147-148).

این نوع استقرارها در یک بازه زمانی خاص شکل‌گرفته‌اند که طی کنفرانسی در مارس ۱۹۹۸م. در «سانتافه» توالی گاهنگاری دوره اوروک مشخص گردید (Rothman, 2001c). بر این اساس اواخر هزاره پنجم تا هزاره چهارم پیش از میلاد به ۵ فاز تقسیم گردیده است (Rothman, 2001a: 5-8; Schwartz, 2001). سه دوره اول (LC1-LC3) کاملاً توسط پیشرفت‌های بومی در فرم سفال و تکنیک‌های تولید تعریف شده است؛ درحالی‌که شاخص‌های کلیدی سفال برای دو دوره آخر (LC4-LC5) از نوع جنوب بین‌النهرین است (تصویر ۲ بالا). به نظر می‌رسد که سفال و دیگر شاخصه‌های فرهنگی اوروک در کنار معماری می‌توانند تعیین‌کننده درجه نفوذ مهاجران اوروکی بر دیگر محوطه‌ها باشد، اما در این پژوهش سعی شده است تا به بررسی مقوله نفوذ فرهنگ اوروکی بر سایر مناطق از طریق گونه‌شناسی معماری مناطق همجوار و نقش معماری اوروکی در معماری مناطق تحت نفوذ پرداخته شود، ضمن این‌که استعدادهای بومی هر منطقه در این میان مورد توجه قرار خواهند گرفت.

آنچه که در پژوهش‌های گذشته در مورد فرهنگ اوروک بیشتر مورد توجه قرار

تصویر ۱. الف: گسترش فرهنگ اوروک در مناطق همجوار (برگرفته و تغییر یافته از: Schwartz & Hollander, 2008: 3145؛ پایین: مسیرهای تجاری براساس توزیع منابع معدنی در دوره گسترش فرهنگ اوروک (برگرفته و تغییر یافته از: Sundsdal, 2011: 169. Fig 4

Fig 1. A: The spread of the Uruk culture into neighboring regions (Schwartz & Hollander, 2008: 3145), below: Trade routes based on the distribution of mineral resources during the time of the spread of the Uruk culture (Sundsdal, 2011: 169. Fig. 4).

گرفته است، مقوله نفوذ و گسترش آن بوده و در میان شاخصه‌های نفوذ آن بیشتر سفال‌های این فرهنگ مورد مطالعه قرار گرفته است. در این پژوهش سعی شده است تا به بررسی مقوله نفوذ فرهنگ اوروکی بر سایر مناطق از طریق گونه‌شناسی معماری مناطق همجوار و نقش معماری اوروکی در معماری مناطق تحت نفوذ پرداخته شود، ضمن این‌که استعدادهای بومی هر منطقه در این میان مورد توجه قرار خواهند گرفت.

پرسش و فرضیه پژوهش: این پژوهش به دنبال ارزیابی این پرسش است که معماری تا چه اندازه می‌تواند بیانگر میزان نفوذ فرهنگ اوروک در مناطق هم‌جوار باشد؟ با بررسی معماری در محوطه‌های اوروکی می‌توان چنین بیان نمود که وجود شاخصه‌های معماری در کنار دیگر عناصر فرهنگی می‌تواند بیانگر نفوذ کامل فرهنگ اوروک بر یک محوطه باشد.

روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی-تاریخی و با توجه به عنوان و پرسش موردنظر، از مبانی انتشارگرایی نو استفاده گردیده است.

پیشینه پژوهش

پژوهشگران زیادی در مورد فرهنگ اوروک و گسترش آن در مناطق همجوار به مطالعه پرداخته‌اند؛ علاوه بر گیلرمو الغازه که در دهه ۱۹۸۰ م. چارچوب اصلی گسترش فرهنگ اوروک را پایه‌گذاری نمود، پژوهشگران دیگری مانند گیل اشتاین، میشل روٹمن، باربارا هلوینگ و... به بررسی این فرهنگ و داده‌های مرتبط با آن پرداخته‌اند، اما مقوله معماری کمتر موردتوجه قرار گرفته است.

شاخصه‌های معماری اوروک در جوامع پیرامون

تحولات معماری در دوره اوروک قابل توجه است. مدیریت شهری سازمان یافته منجر به دستاوردهای عظیم در معماری بناهای یادمانی گردید. شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد که تا سال ۳۵۰۰ پ.م. اوروک با مدیریتی کارآمد، مذهب سازمان یافته و معماری چشمگیر عمومی به یک مرکز بزرگ شهری تبدیل شده بود. این معماری توسعه یافته دارای شاخصه‌هایی است که در ادامه تشریح خواهد شد؛ که درک آن‌ها ما را به درک بهتری از انتشار ایده‌های معماری به مناطق همجوار رهنمون می‌سازد.

نقشه سه بخشی در محوطه‌های اوروکی مناطق دشتی

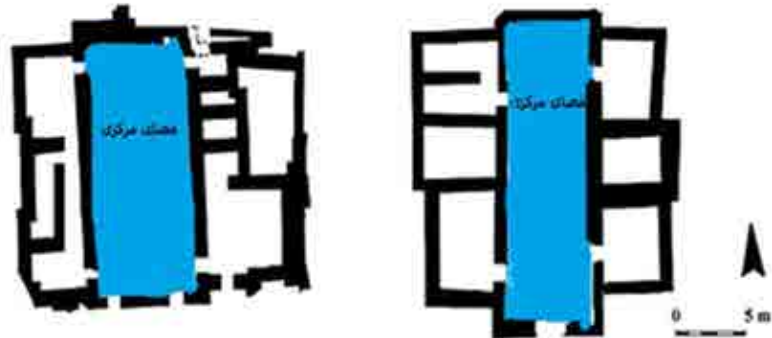
نقشه سه بخشی رایج‌ترین نوع طرح معماری بین‌النهرین است که در دوره‌های عبید و اوروک بین هزاره‌های پنجم تا چهارم پیش از میلاد به طور گسترده در معماری مسکونی و عمومی استفاده می‌شده است. از نظر طرح کلی، این نوع نقشه در ابتدا در دوره عبید (۵۲۰۰-۴۸۰۰ پ.م.) در محوطه تل‌العبد در جنوب بین‌النهرین مورد استفاده قرار گرفت و پس از آن نیز در سایر مناطق با محیط متفاوت دستخوش تحولاتی مرتبط با میزان فضای مورد استفاده قرار گرفت و این نوع نقشه ضمن حفظ اصول استقرار عمومی در طول هزاره پنجم تا چهارم پیش از میلاد به کار گرفته می‌شد (Erarslan, 2001: 129).

این نقشه که به احتمال زیاد از پیش طراحی شده بود، در ساده‌ترین شکل آن متشکل از یک اتاق اصلی مرکزی راست‌گوشه طویل می‌باشد که فضای مرکزی توسط گروهی از اتاق‌ها از هر طرف احاطه شده است. به این نوع طرح «سه بخشی ساده» گفته می‌شود (تصویر ۲ پایین). فضای شماره ۱ که فضای مرکزی می‌باشد و با رنگ آبی مشخص گردیده است، اتاق نشیمن اصلی خانه که برای کارهای روزمره استفاده می‌شود، بوده است. این که عامل اصلی تعیین‌کننده و شکل دهنده طرح است، گاهی به صورت مسقف است و گاهی نیز چنین نیست؛ به‌طور کلی دسترسی مستقیمی از درب سمت معبر به اتاق اصلی وجود ندارد. اتاق مرکزی از بسیاری جنبه‌ها برجسته شده است. این فضا که بزرگ‌ترین اتاق بنا به شمار می‌رود، در عین حال بخش اصلی اتصال با سایر اتاق‌های خانه است. یکی دیگر

از ویژگی‌های تغییرناپذیر اتاق مرکزی (میان‌سرا^۵) این است که اجاق خانه همیشه در اینجا قرار گرفته است (Frangipane, 2002: 121; 2003: 151). این نشان می‌دهد که علاوه بر ماهیت مرکزی این اتاق نه تنها به معنای هندسی آن تأکید شده، بلکه دلیلی بر اهمیت ادراکی آن است (Erarslan, 2001:130). هنگامی که به عنوان منزل مسکونی کاربری پیدا می‌نماید، فضاهای زندگی دیگری به عنوان اتاق خواب، اتاق نشیمن و مکان‌های خدماتی مورد استفاده قرار گرفته که برای کارهای روزمره در بخش‌های متقارن، در امتداد دو سمت طویل اتاق مرکزی تعبیه شده است. این فضا در صورتی که به صورت باز (غیرمسقف) ایجاد شده باشد به عنوان حیاط مرکزی نیز مطرح بوده است، شاید وجود اجاق خانه در فضای باز دلالت بر همین عملکرد این فضا داشته باشد.

در مراحل بعدی طرح، فضای مرکزی در بخش انتهایی دارای یک جناح عمود بر قسمت طولی^۶ می‌شود که یک بخش به شکل چلیپا یا حرف T شکل می‌گیرد. این نوع طرح «بنای چلیپایی ساده» نامیده می‌شود و با توجه به خصوصیات کلی طرح، در هر طرف با تعدادی اتاق کوچک احاطه شده است. در فرم پیشرفته‌تر این مدل، ساختمانی با یک سالن مرکزی صلیبی شکل با یک یا چند اتاق کوچک‌تر به شکل صلیب (چلیپا) در دو طرف آن احاطه می‌شود. این زیرگروه به عنوان «بنای سه چلیپایی^۷» نام‌گذاری شده است و در خانه‌های بزرگ در محوطه‌های تل عباد^۸

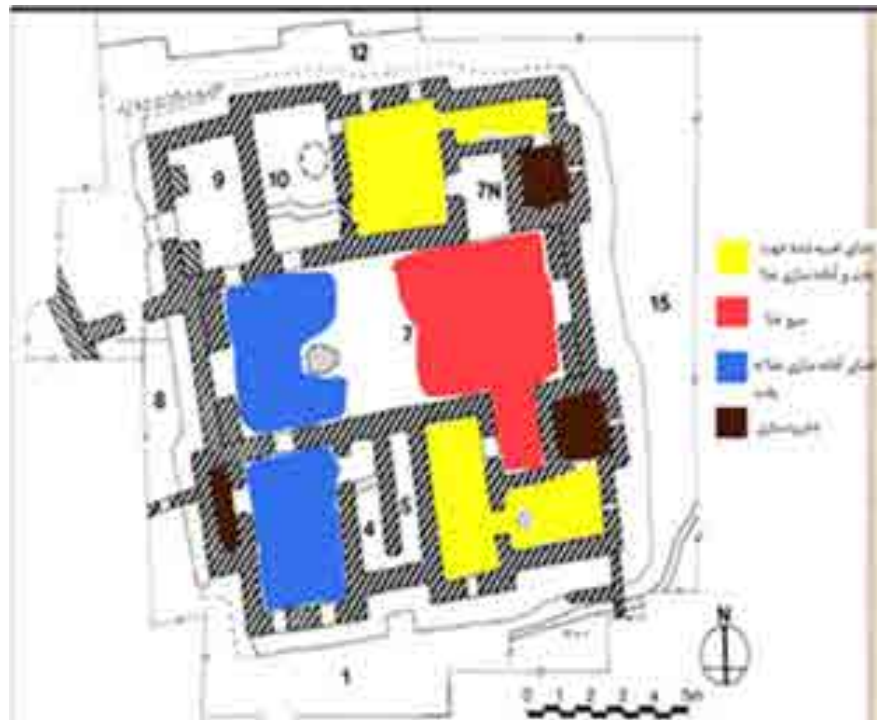
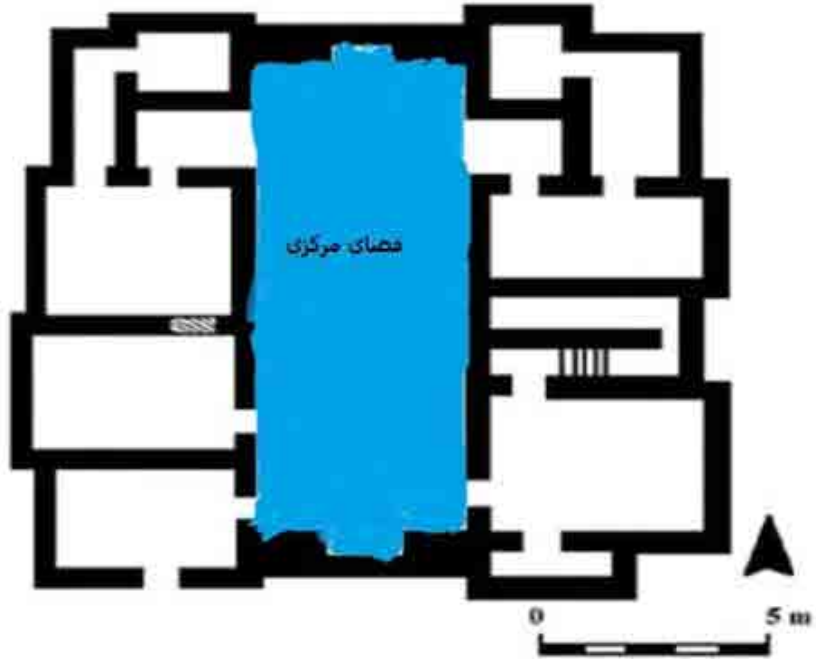
تاریخگذاری (ق.م.ا)	جنوب بین التهریر	سوزیلا	فوات میانی	تل برآک	حاجی‌نسی	گودین تپه	فارس	تپه پلچین
2000	از III							
2100							کناری	IVB
2200	آکد			آکد		II	III	
2300								
2400		شوش IV					IVB	
2500	سنتعلای اوله (I)			لنتوا ۵			اندلس	V
2600					اولول رتار			
2700						IV	اولول رتار	IVC
2800								(آمار ۱۹۹۸)
2900								
3000	جددت نوس			پس از اوروک			پشت میانی (VI-1)	
3100		دینش III / آماز ارتاس	چیل اوروک / خدوا کوروک	IC3		VI-1 / VI		
3200								
3300	اولول اوروک			IC3			اولول رتار	VI
3400							سنتعلای	
3500				IC4	VI-2	VI-2		
3600	اوروک مریانی							
3700		II شوش		IC3	VI-1		اندلس	V
3800								
3900	اوروک آمازانی (رتار)			IC2	VI-A	VI-3 - VII		
4000								

تصویر ۲. بالا: جدول گاهنگاری دوره اوروک و پس از آن (برگرفته و تغییر یافته از: Mine & Emberling, 2016: 2)؛ پایین: طرح نقشه سه بخشی ساده (برگرفته از: Erarslan, 2011: 143). Fig 1, Kubba, 1998

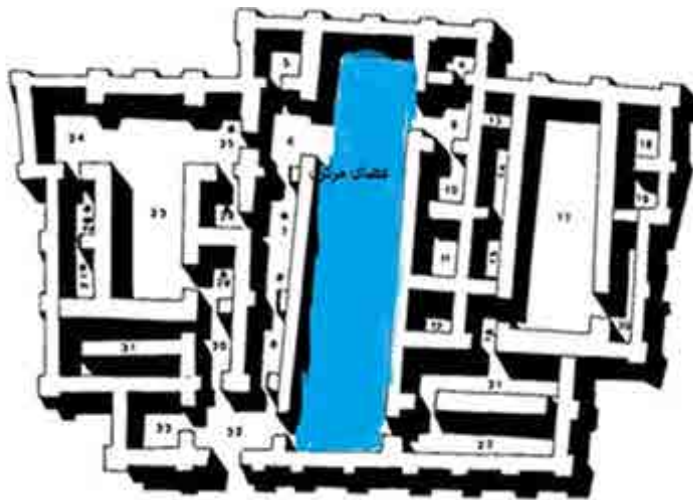
Fig 2. Above: Chronological table of the Uruk period and beyond (adapted and modified from: Mine and Emberling, 2016: 2). Below: simple tripartite plan (Erarslan, 2011: 143). Fig. 1, Kubba, 1998).

و خیط قاسم^۶ (واقع در جبال حمرین، کردستان عراق) به‌کاررفته است (تصاویر ۳-۵)، (Kubba 1987: 126; 1998: 65).

► تصویر ۳. بالا: طرح بنای چلیپایی ساده در تل مدهور (برگرفته از: Kubba, 1998). پایین: نقشه سه‌بخشی تل مدهور که کاربری فضاها براساس اشیاء به‌دست‌آمده، مشخص گشته است (برگرفته از: Roaf, 1989).

Fig 3. Above: Plan of a simple cruciform building at Tell Madhur (Kubba, 1998). Below: Tripartite Plan of Tell Madhur, in which the use of spaces is determined on the basis of the preserved objects (Roaf, 1989).

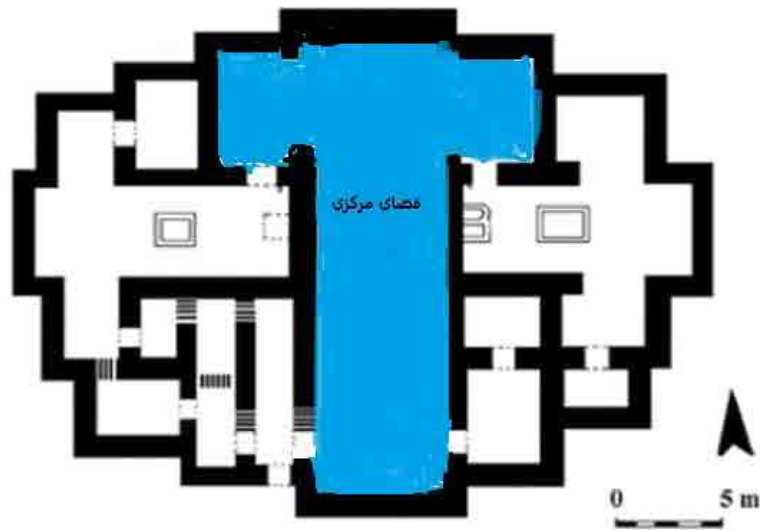

تصویر ۴. بالا: نقشه سه بخشی در تل عباده - شمال بین‌النهرین در دوره اوروک (برگرفته از: Oates, 2014: 354. Fig 2 & Jasim Forest-Foucault, 1980: 223. Fig. 2)؛ پایین: محوطه خیطاقاسم، بنای با نقشه سه بخشی (برگرفته از: Forest-Foucault, 1980: 223. Fig. 3).

Fig 4. Above: Tripartite plan at Tell Abada - northern Mesopotamia in the Uruk period (354. Fig 2. Jasim and Oates, 2014: 354, Fig.2) Below: Kheit Qasim, building with tripartite plan (Forest-Foucault, 1980: 223, Fig. 3).

نقشه سه بخشی در محوطه‌های اوروکی در مناطق مرتفع

در اواخر دوره مسوسنگ، فرهنگ اوروک به حداکثر دامنه جغرافیایی خود می‌رسد و از رودخانه‌های جنوب بین‌النهرین تا شمال شرقی سوریه و جنوب شرق آناتولی گسترش پیدا کرده است (Stein et al., 1999). در این دوره، جوامع به سمت پیچیدگی بیشتر گرایش پیدا کرده‌اند که با افزایش تنوع استقرار مشهود است (McCormick & Nissen, 1972). استقرارهای جدید در تل حموکار، حبوبا کبیرا، جبل‌آرودا، حاجی‌نبی، ارسلان‌تپه و... به عنوان کلنی‌های تجاری اوروک شناسایی شده‌اند که سعی در کنترل مسیرهای تجاری، ارتباطات بین استقراری و استخراج منابع خام داشته‌اند (Weiss & Courty, 1993; Stein 2012; Algaze, 2013). بیشتر این محوطه‌ها با ماهیت برجسته تجاری در حوزه فرات و خابور و انشعاب آن T یعنی بالیخ پیدا شده‌اند (Stein 1999; Algaze, 2013). براساس نظر محققان، دوره اوروک در شمال بین‌النهرین همراه با ظهور مراکز شهری است که منجر به

► تصویر ۵. بالا: خیط قاسم، نقشه از نوع بنای سه چلیپا (برگرفته از: Erarslan, 2011: 143. Fig. 3); پایین: حبوبا کبیرا، خانه شماره ۲ با نقشه سه‌بخشی ساده (برگرفته از: Sürenhagen, 1986).

Fig 5. Above: Kheit Qasim, three- cruciform building type plan (Erarslan, 2011: 143. Fig 3), Below: Habuba Kabira, house number 2 with a simple tripartite plan (Sürenhagen, 1986).

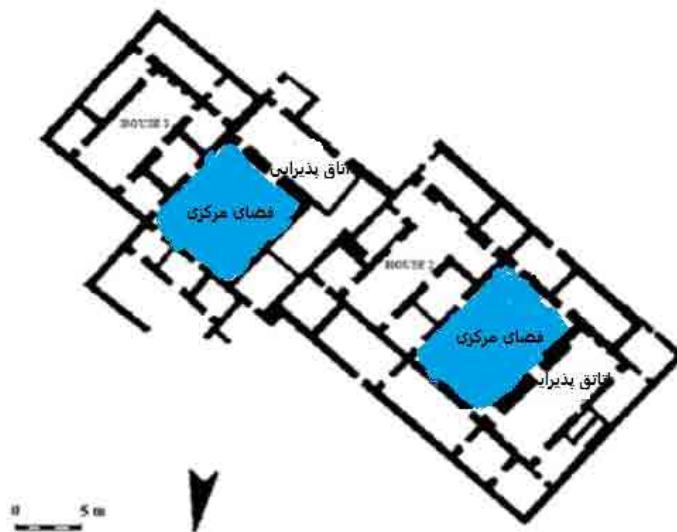
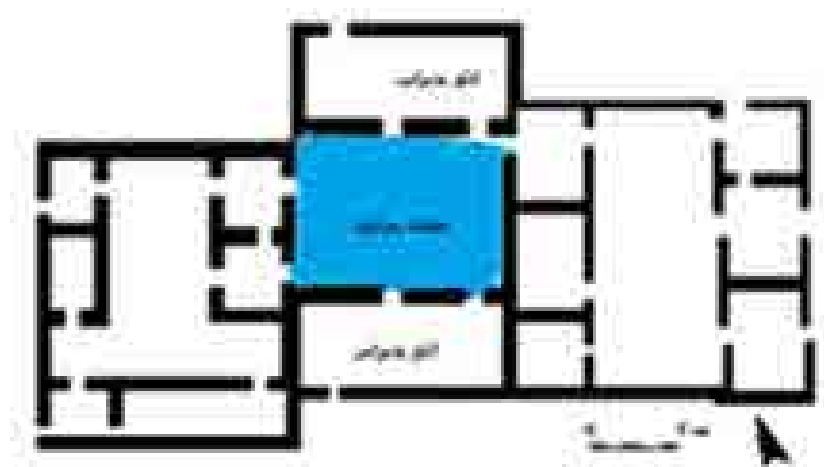
طبقه‌بندی جامعه و در واقع، روشی جدید برای درک جامعه می‌شود. احتمالاً این امر به دلیل کنترل مسیرهای تجاری بود که درگیری‌های بزرگ‌تری را در داخل و بین استقرارها و مناطق بزرگ‌تر شهری ایجاد نمود. این پیشرفت از دهکده‌های کوچک به شکل‌گیری شهرها، با تحول در یک سازمان اجتماعی رتبه‌بندی شده که سبب شکل‌گیری سیستم‌های دفاعی و نیاز به آینده‌نگری و مهم‌تر از آن تقویت در برابر تهدیدات اقتصادی و دیگر تهدیدات شده است (Wafra, 2015: 25).

همراه با گسترش شبکه‌های تجاری در شمال بین‌النهرین و جنوب‌شرق آناتولی، معماری این مناطق نیز دستخوش تحولاتی گردید؛ به طوری که تکامل نقشه سه‌بخشی در دوره اوروک در هزاره چهارم پیش از میلاد در محوطه‌های شمال بین‌النهرین ادامه یافته است و مهم‌ترین فرم نقشه سه‌بخشی در کلنی‌های این

فرهنگ در شمال بین‌النهرین در محوطه‌هایی مانند: حبوبا کبیرا، جبل آرودا ظاهر می‌شود. استفاده از این نقشه در محوطه‌های اوروکی شمال بین‌النهرین دارای کاربری‌های بیشتری نسبت به جنوب بین‌النهرین بوده و به نظر می‌رسد که شرایط جغرافیایی متفاوت این منطقه سبب استفاده متفاوت از این نقشه شده که در ذیل بدان اشاره خواهد شد.

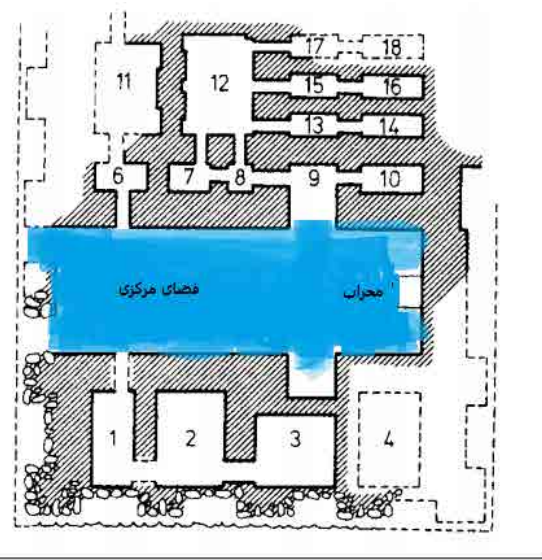
بناهای مسکونی

در این نقشه فرعی جدید، خانه‌ها از دو جز اصلی شامل: یک خانه با نقشه سه‌بخشی و یک حیاط داخلی (درون خانه) با یک اتاق پذیرایی تشکیل شده است. این زیرگروه جدید در خانه‌هایی با ابعاد بالای نخبگان به کار گرفته شده و مطمئناً از قبل طراحی شده است. در اینجا اتاق پذیرایی یک اتاق مهمان است که

تصویر ۶. بالا: حبوبا کبیرا، اتاق شماره ۴۰، نقشه سه‌بخشی دارای دو اتاق پذیرایی راست‌گوشه (Sürehagen, 1986)؛ پایین: جبل آرودا، نقشه سه‌بخشی (Driel, 2002).

Fig 6. Top: Habuba Kabira, room number 40, tripartite plan with two rectangular reception rooms (Sürehagen, 1986), below: Jebel Aruda, tripartite plan (Driel, 2002).

▲ تصویر ۷. بالا: تل حموکار، تصویر هوایی از معماری با نقشه سه‌بخشی مربوط به اواخر مس‌وسنگ (برگرفته از: Hamoukar Expedition/Oriental Institute/University of Chicago). پایین: تل براک، استفاده از نقشه سه‌بخشی در معبد چشم (برگرفته از: Heinrich, 1982).

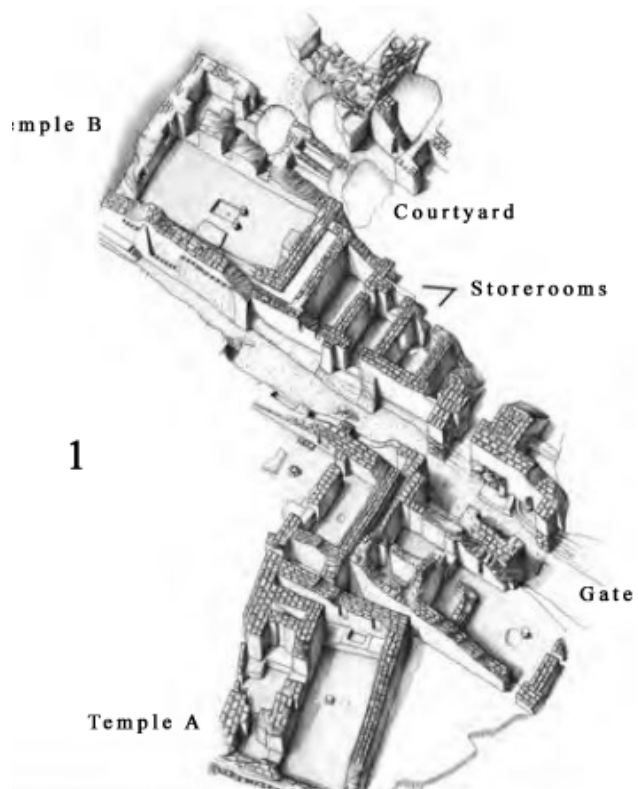
Fig 7. Above: Tell Hamoukar, aerial view of Late Chalcolithic Age tripartite plan architecture (from Hamoukar Expedition/Oriental Institute/University of Chicago). Below: Tell Brak, use of the tripartite plan in the Eye Temple (Heinrich 1982).

معمولاً بزرگ‌ترین اتاق مسقف خانه است؛ از طرف دیگر، خانوارها با طرح از نوع نقشه سه‌بخشی در منزل مسکونی زندگی می‌کنند. تمام اتاق‌های پذیرایی تا آنجا که ممکن است دور از ورودی اصلی خانه واقع شده‌اند؛ بنابراین به خوبی از حریم خصوصی و سروصدای معبر محافظت می‌شوند. اتاق پذیرایی اوروک ممکن است به سه شکل: یک اتاق بزرگ ساده، یک اتاق دوبخشی یا یک اتاق بزرگ با اتاق‌های محصورشده از سه طرف، ساخته شده باشد (Forest and Vallet, 2008: 41). به طور معمول، دیوار اتاق‌های پذیرایی در سمت حیاط همیشه ضخیم‌تر از دیوارهای دیگر اتاق است.

گاهی در حیاط، دو اتاق پذیرایی وجود دارد. این مورد ممکن است بیانگر این باشد که این قسمت‌ها احتمالاً به عنوان اقامتگاه بانوان (اندرونی^۱ یا حرم‌سرا) و یا اقامتگاه مردان کارایی داشته است (Erarslan, 2011: 131).

اولین کاربرد این نوع جدید در خانه شماره ۲ در حیاط کبیرا مشاهده می‌شود. در اینجا، واحد داخلی در نوع نقشه سه‌بخشی ساده در شرق حیاط بزرگی (درون خانه) واقع شده است که دارای اتاق پذیرایی در ضلع‌های شمالی و جنوبی است (تصویر ۵ پایین). در ضلع شمالی و جنوبی این حیاط (درون خانه) دو اتاق پذیرایی راست‌گوشه روبه‌روی هم قرار دارد که آن‌ها سه درب متقارن رو به هم دارند. به عنوان یک قاعده، دیوار حیاط سمت اتاق پذیرایی ضخامت بیشتری دارد (Sürenhagen, 1986: 18-19; Finet, 1975: 159).

نمونه دیگری از کاربری اتاق پذیرایی در خانه شماره ۴۰ در حیاط کبیرا مشاهده می‌شود. در اینجا، حیاط داخلی با دو اتاق پذیرایی راست‌گوشه در وسط دو واحد خانه قرار دارد (تصویر ۶ بالا)؛ بنابراین، دو واحد متعلق به همان خانه به وسیله حیاط به اتاق پذیرایی روبه‌روی هم متصل شده‌اند. یکی از خانه‌ها با نقشه سه‌بخشی ساده و دیگری با نقشه سه‌بخشی چلیپایی ساده ساخته شده است. دیوارهای اتاق‌های پذیرایی در جهت حیاط دوباره با ضخامت بیشتری بنا شده‌اند. براساس

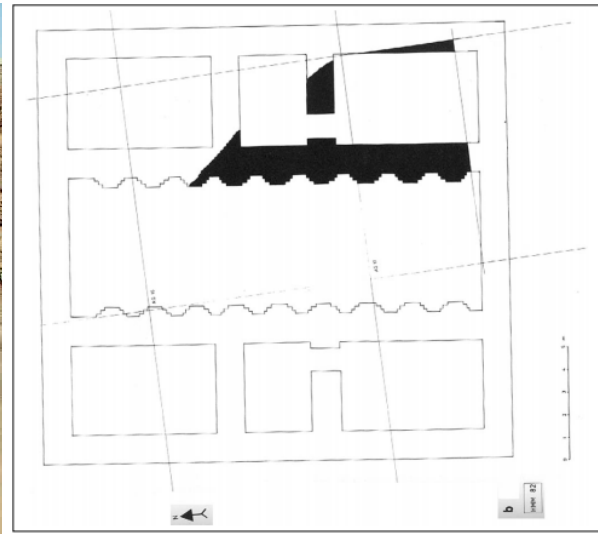
نظر «سورنهایگ» و دیگر محققان این خانه متعلق به یکی از خانواده‌های برجسته این استقرار است (Vallet, 1997: 67).

مشابه همین الگوی طراحی با تغییرات کم نیز در اقامتگاه‌های بزرگ متعلق به نخبگان در قسمت جنوبی بنای همگانی در جبل آرودا اعمال شده است. در خانه شماره ۱، اتاقی پذیرایی راست‌گوشه با یک دیوار نمای ضخیم‌تر در یک طرف حیاط در سمت جنوب خانه‌ای قرار گرفته که نقشه آن به صورت سه‌بخشی ساده است (Driel, 1979: 19)، (تصویر ۶ پایین). یک سوئیت بنا شده در نقشه دوبرخی، شامل اتاق‌های کوچک در امتداد تنها یک طرف سمت طویل اتاق راست‌گوشه اصلی، در امتداد اتاق پذیرایی در سمت دیگر حیاط قرار دارد. این سوئیت احتمالاً دومین اتاق پذیرایی بنا است و احتمالاً متعلق به اقامتگاه بانوان (اندرونی) یا اقامتگاه مردان است. حیاط به وسیله اتاق سرویس بسته شده است. در اینجا دیواری به عنوان حصار در اطراف بناها کشیده شده است (Erarslan, 2011: 132).

خانه پیچیده دیگری (شماره ۲)، در مجاورت خانه شماره ۱ ساخته شده و نقشه آن به صورت چلیپایی ساده است. در جنوب خانه، حیاط داخلی وجود دارد. یک اتاق بزرگ پذیرایی با یک دیوار نمای ضخیم‌تر در ضلع جنوبی حیاط واقع شده است و از سه جهت با اتاق‌ها احاطه شده و به یک سوئیت پذیرایی تبدیل شده است. در اینجا، در جوانب با طول کم اتاق پذیرایی طاقچه‌هایی (تورفتگی در دیوار) وجود دارد. اتاق‌های دیگر در اطراف حیاط، فضاهای خدماتی هستند (Driel, 2002: 194-195).

▲ تصویر ۸. بالا: ارسلان تپه، بازسازی معماری محوطه (برگرفته از: Sagona & Zimansky, 2009: 158). پایین: طاقچه‌های تزئینی در اتاق شماره ۲ گودین تپه دوره VI (برگرفته از: Gopnik & Rothman, 2011: 95).

Fig 8. Above: Arslan Tepe, architectural reconstruction of the site (Sagona and Zimansky, 2009:158). Below: Decorative niches in Room No. 2 of Godin Tepe, period VI (Gopnik and Rothman, 2011: 95).

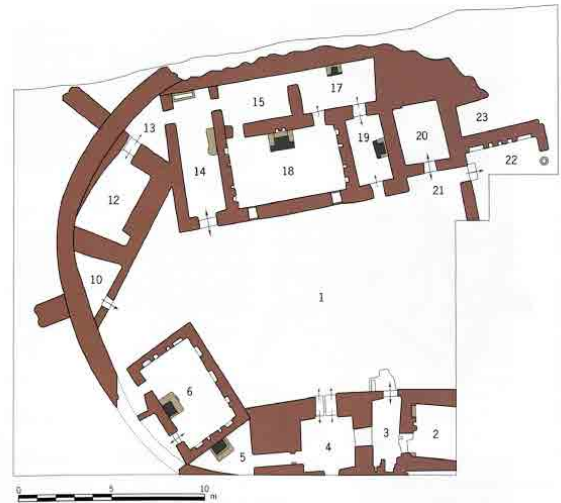
▲ تصویر ۹. بالا: طاقچه‌های تزئینی در محوطه حمام‌الترکمان سوریه (برگرفته از: Sundsdal, 2008: 106); پایین: تل‌حموکار، طرح طاقچه‌های تزئینی به‌کار رفته در معماری (برگرفته از: Hamoukar Expedition/Oriental Institute/University of Chicago).

Fig 9. Above: Decorative niches at Tell Hammam et-Turkman in Syria (Sundsdal, 2008: 106) Below: Tell Hamoukar, design of decorative niches in architecture (taken from Hamoukar Expedition/Oriental Institute/University of Chicago).

بناهای عمومی

استفاده از نقشه سه بخشی با کاربری عمومی شامل بناهای تشریفاتی و آئینی می‌شود که نوع آئینی آن در محوطه تل‌براک قابل مشاهده است. بنابر نظر «اوتس»، معبد بزرگ «چشم»^{۱۱} با نقشه سه بخشی بیانگر کاربردی عمومی در راستای فعالیت‌های آئینی این محوطه است. در این محوطه، صدها تندیس سنگی کوچک با چشمان بزرگ به دست آمده است. تل‌براک در ابتدا توسط کاوشگر آن به اواخر هزاره چهارم پیش از میلاد تاریخ‌گذاری گردید (Mallowan, 1947)، اما پیشرفت‌های بعدی در گاه‌نگاری هزاره چهارم، اکنون آن را بازه زمانی اواخر مس‌وسنگ (LC 3-4) قرار داده است (Oates & Oates, 2002). بنا با نقشه سه بخشی در لایه ۱۸ تل‌براک جالب توجه است (تصویر ۷ پایین). فضای مرکزی روی باز روی بنا شامل اجاق گنبدی بزرگ و سازه‌ای دارای دیوار مشبک (پنجره‌دار)^{۱۲}، همراه با مقادیر زیادی استخوان حیوانات و کاسه‌های بزرگ دارای جداره ضخیم یا بشقاب‌ها بود. کاوشگران این مجموعه را به عنوان یک مکان برای برگزاری جشن عمومی که به وسیله یک رهبر مقتدر هدایت می‌شده، تفسیر می‌کنند (Emberling & McDonald, 2001: 21-31).

ارسلان‌تپه به عنوان یکی از محوطه‌های اوروکی جنوب‌شرقی آناتولی مطرح است که بنای عمومی از نوع تشریفاتی آن در زمره بناها دارای نقشه سه بخشی قرار می‌گیرد. بالاترین لایه دوره VII در ارسلان‌تپه، بلافاصله در زیر ساختارهای دوره VIA قرار گرفته است و نشانه‌های گسترش قابل توجه را به وسیله وجود بناهای عمومی از نوع تشریفاتی و مجلل نشان می‌دهد. ساختمان شماره A900 یک بنای عمومی با نقشه سه بخشی است که نشانه‌های یک بنای تشریفاتی را به همراه دارد که تحت تأثیر سبک معماری جنوب بین‌النهرین بوده است. دیوارها نشانه‌هایی از تزئین را دربردارند که در دو طرف ورودی طاقچه‌هایی تعبیه شده است. در طی اواخر نیمه سوم هزاره چهارم پیش از میلاد ارسلان‌تپه (دوره VIA) به صورت اجتناب‌ناپذیری به سمت شبکه تجاری اواخر اوروک کشیده شد. کاوشگران مجموعه‌ای از بناهای

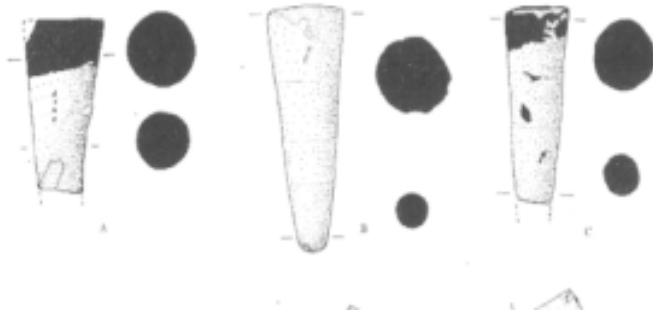
عمومی تحت‌عنوان کاخ را شناسایی نمودند (I-IV) که در شیب جنوب غربی محوطه بیشتر نمایان هستند. این مجموعه لزوماً برای سکونت خانواده سلطنتی به وجود نیامده است؛ مجموعه بیشتر به عنوان مرکز کارکردهای متنوع عمومی که توسط یک گروه در رأس قدرت پشتیبانی می‌شدند، نقش ایفا می‌نمودند. دو بنای عمومی با عملکرد آئینی تحت عنوان معبد A و B که دارای نقشه مشابه گرد هستند و در قسمت ورودی قرار گرفته‌اند که بر مجموعه تسلط داشته‌اند (تصویر ۸ بالا)، (Sagona & Zimansky, 2009: 155). نکته جالب توجه تأثیر قرارگیری ارسال تپه در محور تجاری باستان است که در ایجاد بناهای عمومی با عملکرد تشریفاتی کاملاً قابل مشاهده است؛ هرچند بناهای عمومی با عملکرد آئینی از قبل نیز وجود داشته‌اند، اما توسعه آن‌ها و ایجاد فضاهای مرتبط با فعالیت‌های تشریفاتی گویای افزایش تمرکز ثروت ناشی از مداخله در فعالیت‌های تجارت با مناطق دور دست است؛ هر چند این نوع از بناها با نقشه سه‌بخشی متأثر از فرهنگ اوروک است، اما نشانه‌های مرتبط با نقشه گرد در ارسال تپه و یا وجود حصار گرد و بیضوی در برخی دیگر از محوطه‌ها، از جمله: گودین، هاسک هویوک و سوس هویوک گویای تأثیر اقلیم بومی بر معماری است.

▲ تصویر ۱۰. بالا: موقعیت و قرارگیری اتاق شماره ۳ در کنار دیگر سازه‌های گودین دوره VI: 1b (برگرفته از: Gopnik and Rothman, 2011: 93)؛ پایین: مخروط‌های سفالی به‌کار گرفته شده در معماری دوره اوروک (برگرفته از: Hirst, 2020).

Fig 10. Above: Location and arrangement of room number 3 alongside other Godin structures from the period VI: 1b (taken from Gopnik and Rothman, 2011: 93). Below: Clay cones used in Uruk period architecture (taken from: Hirst, 2020).

طاقچه‌های تزئینی در محوطه‌های اوروکی مناطق دشتی

تغییرات مختلفی در نقشه سه‌بخشی در طول دوره‌های مختلف در بناهای عمومی در محوطه‌هایی مانند اریدو و اوروک در بین‌النهرین جنوبی (مناطق دشتی) صورت گرفته است. دیوارهای این بناها ضخیم‌تر ساخته شده و طاقچه‌هایی با فواصل معین که برای اهداف تزئینی استفاده می‌شدند، در امتداد دیوارهای بیرونی اضافه شدند. این طاقچه‌ها به عنوان یکی از شاخصه‌های معماری تزئینی در محوطه‌های اوروکی به‌کار گرفته شده است. این تغییرات، به بناها ظاهر خارق‌العاده‌ای می‌بخشیدند (Kubba 1987: 126; 1998: 65).

▲ تصویر ۱۱. راست: مخروط‌های گلی مورد استفاده در محوطه حبوبا کبیرا (برگرفته از: سایت موزه برلین)؛ چپ: طرح مخروط‌های سفالی مورد استفاده در محوطه حاجی‌نسی (برگرفته از: Stein, 1999: 18).

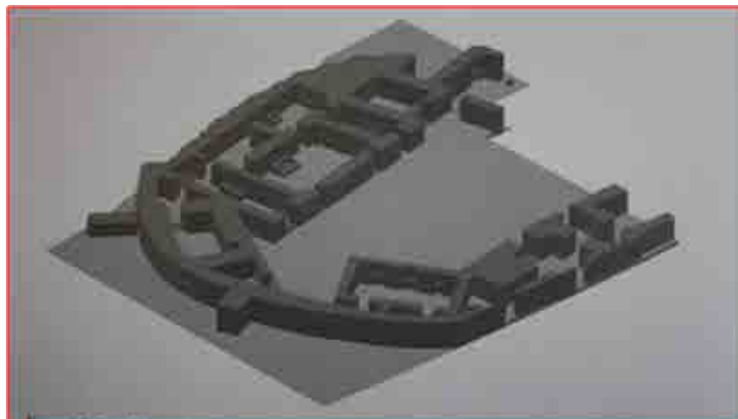
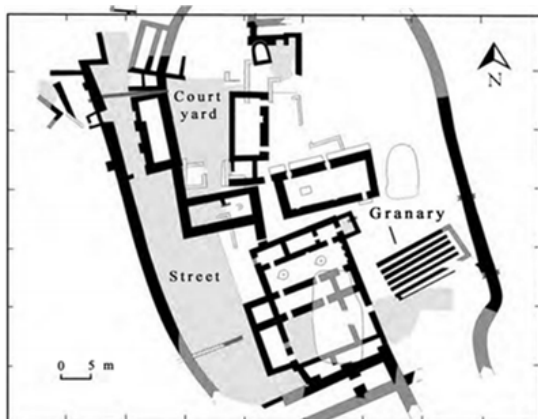
Fig 11. Above: Clay cones used at the Habuba Kabira site (the Berlin Museum site) Below: Clay cones from the Hacmabi Site (Stein, 1999: 18).

کاربری طاقچه‌های تزئینی در محوطه‌های اوروک مرتفع

استفاده از طاقچه‌های تزئینی در دوره اوروک در محوطه‌های اوروک مرتفع، از جمله گودین تپه قابل توجه است. این محوطه بزرگ‌ترین استقرار مهم زاگرس مرکزی در این بازه زمانی بود (با وسعتی در حدود ۱۴-۱۵ هکتار) و از نظر استراتژیک در امتداد یک شاهراه اصلی تجاری شرقی-غربی قرار داشت که مدیترانه و شرق دور را با هم مرتبط می‌نمود (Minc, 2013: 5). این محوطه در زمان گسترش اوروک در هزاره چهارم پیش از میلاد یک مکان مهم محلی هم از نظر وسعت و هم از نظر موقعیت مکانی بود (Gopnik & Rothman, 2011). محققان نیمه دوم هزاره چهارم پیش از میلاد (گودین VI) را به عنوان دوره زمانی اولیه ارتباط با جنوب بین‌النهرین در نظر می‌گیرند (Gopnik & Rothman, 2009: 85-105). یکی از مهم‌ترین سازه‌هایی که شواهد مرتبط با طاقچه‌های تزئینی در گودین را دارا می‌باشد، حیاط بیضی شکل نام دارد. این سازه با دیوارهای ضخیم به عنوان دروازه نگهبانی^{۱۳} یا دژ نگهبانی تفسیر شده است که از مسیرهای تجاری منطقه جهت انتقال کالا به سمت دشت‌های جنوبی محافظت می‌نماید. در داخل این حیاط بیضی شکل مواد فرهنگی اوروک، از جمله کاسه‌های لبه‌وارخته نیز پیدا شده است (Gopnik & Rothman, 2011: 90)، اما طاقچه‌های تزئینی آن در این تحقیق مورد نظر می‌باشند.

یکی از دلایلی که از نظر محققان اهمیت گودین VI را نشان می‌دهد، این فرضیه است که گودین به عنوان یک کلنی اوروک به شمار می‌رود. «کایلر یانگ» و «هری وایس» این استدلال را برای گودین VI:1 مطرح ساختند و دلیل آن‌ها این بود که حیاط بیضی شکل گودین در این فاز یک کلنی بازگانان شوشی است و «ویرجینیا بادلر» این حیاط را نه به عنوان کلنی بازگانان، بلکه به عنوان یک دژ نگهبانی شاهراه می‌داند و محققانی نظیر «روجر متیو» این حیاط را یک مرکز اداری محلی می‌دانند و شاید احتمال سومی نیز وجود داشته باشد که ترکیبی از هر دو جمعیت باشد (Gopnik & Rothman, 2011).

قدیمی‌ترین و مهم‌ترین آثار معماری در گودین VI ساختمان‌هایی هستند که در داخل حیاط بیضی شکل (حصار) قرار گرفته‌اند، علاوه بر آن گروهی از ساختمان‌ها در اطراف یک حیاط مرکزی نیز قرار گرفته‌اند. که در رأس تپه واقع گردیده‌اند. در مجموع این سازه‌ها محدوده‌ای به مساحت ۵۶۰ مترمربع را پوشش می‌دهند که شامل چندین اتاق با نقشه راست‌گوشه و مثلثی با طاقچه‌های تزئینی (تصویر ۸ پایین)

است. مطالعات قوم باستان‌شناسی صورت‌گرفته در این منطقه نشان می‌دهند که احتمالاً کاربری این طاقچه‌ها به عنوان قفسه‌های ذخیره کالا بوده است (Gopnik & Rothman, 2011: 113). وجود این طاقچه‌ها در دیگر محوطه‌های اوروکی، از جمله حمام‌الترکمان (تصویر ۹ بالا)، تل‌حموکار (تصویر ۹ پایین) و تل‌براک قابل توجه هستند. نکته مهم در مورد طاقچه‌های تزئینی آن است که به دلیل شباهت نزدیک آن‌ها با نوع اوروکی ممکن است متأثر از آن باشد، اما به نظر می‌رسد با توجه به عملکرد حلقه تجاری محوطه گودین، این طاقچه‌ها نیز عملکرد اقتصادی به خود گرفته‌اند و همان‌طور که در بالا مطرح شد گوپنیک و روثمن آن‌ها را قفسه‌های ذخیره کالا قلمداد نمودند؛ البته از دیگر شاخصه معماری در حیاط بیضی‌شکل، اتاق‌هایی هستند که ضمن ایفای نقش درگاه ورودی جهت کنترل کالاهای تجاری نیز کاربرد داشته و سپس کالاها در یکی از اتاق‌ها بایگانی می‌شده است (اتاق شماره ۳) (تصویر ۱۰ بالا)، (Gopnik & Rothman, 2011: 111).

▲ تصویر ۱۲. بالا: بازسازی حیاط بیضی‌شکل گودین و ساختارهای داخلی (برگرفته از: Gopnik & Rothman, 2011: 84)؛ پایین: هاسک‌هویوک، طرح دژ با مجموعه بناهای داخل آن که با نقشه سه‌بخشی بنا شده‌اند (برگرفته از: Sagona & Zimansky, 2009: 156).

Fig 12. Above: Reconstruction of Godin's oval courtyard and internal structures (Gopnik and Rothman, 2011: 84). Below: Hassek Höyük, the ground plan of the fortress with the building complex inside, built according to tripartite plan (Sagona and Zimansky, 2009: 156).

مخروط‌ها و میخ‌های سفالی جهت تزئین بنا در محوطه‌های اوروکی مناطق دشتی

مخروط‌های گلی و سفالی از شاخصه‌های معماری بودند که در اواخر دوره اوروک در معابد مورد استفاده قرار می‌گرفتند. نمونه‌هایی از این مخروط‌ها در جنوب بین‌النهرین از محوطه‌هایی مانند اور و اریدو به دست آمده است. این مخروط‌های سفالی برای ایجاد طرح‌های پیچیده هندسی به دیوارهای گلی بنا چسبانده می‌شدند (تصویر ۲۰). این نه‌تنها اولین کاربردهای عملی و توسعه هندسه را نشان می‌دهد، بلکه می‌تواند اطلاعاتی در مورد روند گسترش معماری اوروک را ارائه دهد. استفاده از این مخروط‌ها صرفاً جنبه تزئینی نداشته است؛ پوشش ایجاد شده با استفاده از این مخروط‌ها در به حداقل رساندن فرسایش آب و باد کمک می‌نموده است (Mcintosh, 2005: 238-240).

کاربری مخروط‌های تزئینی در معماری محوطه‌های اوروکی

این نوع مخروط‌ها که ابتدا در معماری جنوب بین‌النهرین و در بناهای یادمانی

مورد استفاده قرار گرفتند. براساس نظر محققانی مانند گیل اشتاین در بین‌النهرین شمالی و جنوب‌شرق آناتولی و در کلنی‌هایی نظیر حبوباکبیرا (تصویر ۱۱ بالا)، جبل‌آرودا و هاسک‌هویوک و حاجی‌نبی (تصویر ۱۱ پایین) این تزئینات معماری در دوره‌ی اوروک بر روی بناهای یادمانی و خانگی مورد استفاده قرار گرفته بودند (Stein, 1999: 16) و این مسأله احتمالاً بیانگر این است که ساکنان این محوطه این عناصر را از جنوبی‌ها اقتباس نموده‌اند و یا این‌که افراد جنوبی در ساخت بناها شرکت داشته‌اند (Vallet et al., 2017: 66).

کاربری حیاط بیضی‌شکل به‌عنوان نماد بومی محوطه‌های اوروکی در مناطق مرتفع

استفاده از این نوع نقشه اگرچه تحت‌تأثیر معماری اوروک نبوده، اما استفاده از آن در محوطه‌های اوروکی می‌تواند بیانگر نقش و کاربری محوطه‌ها در این دوره باشد. علاوه بر گودین‌تپه (تصویر ۱۲ بالا) که در بالا ذکر گردید، استفاده از این نوع نقشه در محوطه‌ی هاسک‌هویوک نیز دیده می‌شود. هاسک‌هویوک یکی از محوطه‌های شرق آناتولی است که از نظر معماری تحت‌تأثیر فرهنگ اوروک بوده است. وسعت هاسک‌هویوک ۱٫۵ هکتار است و یکی از چندین محوطه متعلق به فرات است که مواد فرهنگی اوروک را به‌نمایش می‌گذارد. کاوش‌ها یک استقرار حصاردار را آشکار نموده است (لایه ۵) که بیضی‌شکل و تقریباً مشابه نوع گودین‌تپه است که با یک جفت از بناهای بخش‌بخش شده، به‌صورت بنای دارای تالار (هال) میانی^{۱۴} احاطه شده است، نقشه سه‌بخشی بناهای این مجموعه مشابه نمونه حبوباکبیرا در جنوب است (تصویر ۱۲ پایین). این حیاط هم‌چنین در بردارنده انبار حیوانات و مناطق کارگاهی است (Sagona & Zimansky, 2009: 155). به‌نظر می‌رسد که این دو محوطه به‌عنوان یک پایگاه تجاری در دوره‌ی اوروک عمل می‌نمودند و به‌عنوان محوطه‌های دارای حصار احتمالاً نقش محافظتی از شبکه تجاری اوروک را نیز داشته‌اند. در واقع نقشه سه‌بخشی اوروکی به‌همراه حیاط بیضی‌شکل بومی مناطق مرتفع گویای تأثیر و تأثراتی است که از دیدگاه نظری بیانگر انتشارگرایی نو می‌باشد.

نتیجه‌گیری

تجارت به‌عنوان شاخصه‌ای مهم در گسترش فرهنگ اوروک به‌شمار می‌رود و به‌نظر می‌رسد که با ایجاد شبکه تجاری اوروک، انتشار ایده‌ها و مواد فرهنگی به مناطق همجوار اتفاق افتاده است، اما این انتشار ایده‌ها سبب نشده که مناطق همجوار کاملاً تحت‌تأثیر این فرهنگ باشند؛ بلکه ظرفیت‌های بومی این مناطق نیز در شکل‌گیری معماری نقش داشته است. همان‌گونه که اشاره گردید معماری در زمان نفوذ فرهنگ اوروک در مناطق همجوار دستخوش تغییرات گردید، به‌طوری‌که نقشه سه‌بخش، مخروط‌های سفالی تزئینی، طاقچه‌های تزئینی و حیاط بیضی‌شکل در این دوره در مناطق مختلف بیانگر تأثیر و تأثرات است. نقشه سه‌بخشی ابتدا در جنوب بین‌النهرین در بناهای یادمانی مورد استفاده قرار گرفت و با گسترش فرهنگ

اوروک در مناطق همجوار در فضاهای مسکونی نیز به مراتب مورد استفاده قرار گرفته است. نکته قابل توجه این است که در مناطق دشتی، مانند خیطاقسم و تل عباده فضاهایی که با این نقشه شکل گرفته‌اند، وسعت بیشتری دارند نسبت به مناطق کوهستانی شمال بین‌النهرین که در آنجا فضاهای معماری بیشتر به صورت فشرده است اما تکامل این نقشه در محوطه‌های شمال بین‌النهرین مانند حبوباکبیرا و جبل‌آرودا و... صورت گرفته است. از نظر محققانی مانند «ارارسلان» اتاق پذیرایی ابتدا به عنوان یک نوع فرعی از نقشه سه‌بخشی ابتدا در کلنی‌های اوروک به کار گرفته شد و سپس به مهم‌ترین عنصر معماری تأثیرگذار بر معماری داخلی و همگانی بین‌النهرین و مناطق همجوار در تمام دوران تاریخی تبدیل شده است.

دیگر شاخصه معماری دوره اوروک محوطه‌های سفالی تزئینی است که سرنخ‌هایی از فرآیند معماری اولیه اوروک ارائه می‌دهند. به نظر می‌رسد که این عنصر تزئینی با گذشت زمان در بنیاد ساختمان‌ها و تعیین مالکیت/صنعتگری و آداب مذهبی مقدس مورد استفاده قرار گرفت. برای طرح‌ریزی معماری به سبک اوروک، طرح ریاضی و نقشه‌های اولیه لازم بود؛ از این رو با شواهد سیستم‌های حسابرسی و ریاضیات موجود در حدود ۳۵۰۰ پ.م. در اوروک که هم‌چنین با ظهور شهرها همراه است، می‌توانیم فرض نمائیم که فناوری ساخت چنین بناهای یادمانی وجود داشته است. استفاده از طاقچه‌های تزئینی نیز در معماری دوره اوروک بیانگر تأثیر و تأثرات در مناطق مختلف است. در مناطق مختلف (مانند گودین تپه) طبق شواهد موجود این طاقچه‌های کاربری تجاری نیز پیدا نموده‌اند.

به نظر می‌رسد استفاده از حیاط بیضی‌شکل در محوطه‌هایی مانند گودین و هاسک‌هویوک، گویای یک نوآوری بومی در معماری دوره اوروک است که کاربری محوطه را نیز بیان می‌نماید؛ بدین صورت که این دو محوطه علاوه بر ایفای نقش پایگاه تجاری به عنوان نقش محافظتی از شبکه تجاری اوروک نیز عمل می‌نمودند. در پایان می‌توان چنین بیان نمود که وجود عناصر معماری فرهنگ اوروک به همراه دیگر شاخصه‌ها همچون مهرهای استوانه‌ای و سفال‌های لبه‌واربخته در محوطه‌های تحت تأثیر نفوذ این فرهنگ، این امکان را فراهم می‌نماید که بین دو مسئله محوطه تحت نفوذ اوروک (مانند: حاجی‌نبی، نینوا، تل‌براک) یا محوطه تنها درگیر در شبکه مبادله فرهنگ اوروک مانند: کنان تپه (جنوب شرق ترکیه)، تل لیلان، گودین تپه و... تمایز قائل شد. این محوطه‌های درگیر در شبکه مبادلاتی از محوطه‌های همسایه خود به وسیله بناهایی در نمای آن‌ها طاقچه‌های تزئینی دیده می‌شود، محوطه‌های سفالی جاسازی شده بر روی دیوارها که از الگوهای هندسی رنگین تشکیل شده، بناهای دارای نقشه سه‌بخشی با یک حال میانی و مجموعه‌ای از سفال‌های اوروکی قابل تشخیص هستند؛ درواقع، محوطه‌ای که این شاخصه‌ها را به همراه داشته باشد را می‌توان به عنوان یک محوطه تحت نفوذ کامل اوروک به حساب آورد.

پی‌نوشت

1. Highland
2. Lowland
3. Enclave
4. Gil Stein
5. Courtyard
6. Transept
7. Tri-Cruciform Building
8. Tell Abada
9. Kheit Qasim
10. Gynoecium
11. Eye Temple
12. Grilled
13. Gate-house
14. Mittelsaalhaus

کتابنامه

- Algaze, G., 1993, "The Uruk World System". University of Chicago Press, Chicago.
- Algaze, G., 1999, "Trends in the archaeological development of the upper Euphrates basin of southeastern Anatolia during the late chalcolithic and early bronze ages". In: del Olmo Lete, G. and Montero Fenollós, J.L. (eds.), *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates: The Tishrin Dam Area*, Editorial AUSA, Barcelona: 535-572.
- Algaze, G., 2001, "Initial social complexity in southwestern Asia: The Mesopotamian advantage". *Current Anthropology*, 42: 199-233.
- Algaze, G., 2005, *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. 2nd edn., University of Chicago Press: Chicago.
- Algaze, G., 2008, *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization*. University of Chicago, Chicago and London.
- Badler, V. R., 2002, "A Chronology of Uruk Artifacts from Godin Tepe in Central Western Iran and Implications for the Interrelationships between the Local and Foreign Cultures". In J. Postgate, *Artifact Complexity: Tracking the Uruk in the Near East*: 79-91, Wiltshire: Aris and Philips Ltd.
- Driel, G. V., 2002, "Jebel Aruda: Variations on a Late Uruk Domestic Theme". In: J. N. Postgate ed., *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East, Iraq Archaeological Reports*, vol. 5: 191-209, Warminster, Aris & Philips, Manchester.
- Emberling, G. & McDonald, H., 2001, "Excavations at Tell Brak 2000". *Iraq*, 63: 21-54.
- Erarslan, A., 2011, *The Reception Room in the Tripartite Plan and*

its Effects on the Mesopotamian Domestic Architecture. COLLOQUIUM ANATOLICUM X.

- Finet, A., 1975, “Les temples sumériens du tell Kannâs”. *Syria*: 157-174.
- Forest, J. D., 2001, “De l'anecdote à la structure : l'habitat de la culture de Gawra et la chefferie nord-mésopotamienne”. In: Breniquet, C. and Kepinski, C. (eds.), *Études Mésopotamiennes: Recueil de textes offert à Jean-Louis Huot*, Editions Recherche sur les Civilisations, Paris: 177-196.
- Forest, J. D. & Vallet, R., 2008, “Uruk architecture from abroad: Some thoughts about Hassek Höyük”. In: *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Madrid April 3-8 2006: Actas del V Congreso Internacional de Arqueología del Oriente Próximo Antiguo: 39-53, Universidad Autónoma de Madrid.
- Gibson, M. & Maktash, M., 2000, “Tell Hamoukar: Early city in northeastern Syria”. *Antiquity*.
- Gopnik, H. & Rothman, M. S., 2011, *On the high road: the history of Godin Tepe*. Iran: Mazda Publication.
- Goulder, J., 2010, “Administrators’ bread: an experiment-based re-assessment of the functional and cultural role of the Uruk bevel-rim bowl”. *Antiquity*, 84: 351-362.
- Helwing, B., 2000, “Regional variation in the composition of Late Chalcolithic pottery assemblages”. In: C. Marro & H. Hauptmann (eds), *Chronologies des pays du Caucase et de l’Euphrate aux IVe–IIIe millénaires: actes du colloque d’Istanbul*, 16–19 décembre 1998 (Acta Anatolica XI). De Boccard Edition Diffusion: Paris.
- Henrickson, R. C., 2002, “Hittite pottery and potters: a view from Bronze Age Gordion”. in: D. C. Hopkins (ed.) *Across the Anatolian Plateau: Readings in the Archaeology of Ancient Turkey* (Annual of the American Schools of Oriental Research 57, 2000). American Schools of Oriental Research: Boston, MA.
- Heinrich, E., 1982, *Tempel und Heiligtümer in alten Mesopotamien*. Verlag Walter de Gruyter & co, Berlin.
- Hirst, K. K., 2020, “Uruk – Mesopotamian Capital City in Iraq”. Thought Co, [thoughtco.com/uruk-mesopotamian-capital-city-in-iraq-4082513](https://www.thoughtco.com/uruk-mesopotamian-capital-city-in-iraq-4082513).
- Hirst, K. K., 2020, “Tell Brak – Mesopotamian Capital in Syria.” ThoughtCo, Aug. 25, [thoughtco.com/tell-brak-mesopotamian-capital-syria-170274](https://www.thoughtco.com/tell-brak-mesopotamian-capital-syria-170274).
- Kubba, S. A., 1998, *Architecture and linear measurement during the Ubaid period in Mesopotamia*. Hedgesellschaft.

- Mallowan, M., 1947, "Excavations at Brak and Chagar Bazar". *Iraq* (9): 1-259
- McCormick, R. & Nissen. H. J., 1972, *The Uruk Countryside*. University of Chicago Press.
- McIntosh, J. R., 2005, *Ancient Mesopotamia; New perspectives*. California: ABC-CLIO.
- Minc, L., 2013, *Trace-Element Analyses of Near Eastern Ceramics: A Re-Evaluation of the Uruk Expansion and Interregional Ceramic Exchange in the Late 4th Millennium BC*. Oregon State University.
- Nissen, H., 2015, "Uruk: key site of the period and key site of the problem". *Artefacts of Complexity; Tracking the Uruk in the Near East*, Postgate J.N. ed., British School of Archaeology in Iraq, London: 1-16.
- Oates, J., 1973, "The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and Zagros". *Proceedings of the Prehistoric Society*, 39: 147-81.
- Roaf, M., 1989, *Social Organization and Social Activities at Tell Madhur*. Helsingør, Denmark.
- Rothman, M., 2001, *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross Cultural Interactions in the Era of State Formation (School of American Research Advanced Seminar Series)*. School of American Research Press and James Currey: Sante Fe/Oxford.
- Sagona, A. & Zimansky, P., 2009, *Ancient Turkey*. Routledge.
- Schwartz, M. & Hollander, D., 2008, "Bulk stable carbon and deuterium isotope analyses of bitumen artifacts from Hacinebi Tepe, Turkey: reconstructing broad economic patterns of the Uruk expansion". *Journal of Archaeological Science*, 35 (12).
- Selin, H., 2000, *Mathematics Across Cultures; The History of Non-Western Mathematics* (Vol. 2). H. (. Selin, Ed.) Dordrecht: Springer Netherlands.
- Schwartz, M. & Hollander, D., 2008, "Bulk stable carbon and deuterium isotope analyses of bitumen artifacts from Hacinebi Tepe, Turkey: reconstructing broad economic patterns of the Uruk expansion". *Journal of archaeological science*, 35(12): 3144-3158.
- Sørenhagen, D., 1986, "The Dry-Farming Belt. The Uruk Period and Subsequent Developments". H. Weiss (ed.), *The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium: 7-45*, Guilford.
- Stein, G., 1999a, *Rethinking World Systems: Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia*. University of Arizona Press: Tuscon.

- Stein, G. J., 1999, *Material Culture and Social Identity: The Evidence for a 4th Millennium BC. Mesopotamian Uruk Colony at Hacinebi, Turkey*, *Paléorient*.
- Stein, G. J., 2000, "Material culture and social identity: The evidence for a 4th millennium BC". *Mesopotamian Uruk colony at Hacinebi, Turkey. Paléorient*, 25: 11-22.
- Sundsdal, K., 2011, "The Uruk expansion: Culture contact, ideology and middlemen". *Norvégien Archaeological Review*, 44(2): 164-185.
- Vallet, R., 1996, "Habuba Kebira (Syrie) ou la Naissance de l'Urbanisme". *Paléorient*, 22: 45-76.
- Ur, J. A., 2010, "Cycles of civilization in northern Mesopotamia, 4400–2000 BC". *Journal of Archaeological Research*, 18(4): 387-431.
- Watfa, Sh., 2015, "Chalcolithic settlement patterns in Syria". *Arqueología y Territorio*, (12): 13-48.